

ԱՐՎԵՍ ART ИСКУССТВО

ՀԱՂԱԿԱԹ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ*

DOI:10.57155/ROKU2981

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱԳՈՒ ՏԵՍԻԼԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (Մանրանկարներից մինչև Մխիթարյան հայերի հրատարակությունների փորագրանկարներ)¹

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Նարեկացի, «Մատենան ողբերգություն», տեսիլ, հայկական մանրանկարչություն, հնատիպ գրքերի փորագրանկարներ, Մխիթարյան Միաբանություն:

Հայ մեծ բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացու վարքը ժողովրդական ծագում ունի: Այն վանական բանահյուսության բնորոշ օրինակ է: Վանական միջավայրում Նարեկացու և նրա ստեղծագործության մասին պատմվող լեգենդները և հրաշքները փոխանցվել են Նարեկավանք եկող ուխտավորներին և ժողովրդական միջավայրում դարձել ավելի հրաշապատում: Գումարվել են էպիկական տարբեր դրվագներ, որոնք այնուհետև վանք եկող ուխտավորների միջոցով փոխանցվել են Նարեկավանքի և շրջակա վանքերի հոգևորականներին և գրառվել նրանց կողմից:

Նարեկացու վարքի ժողովրդական տարբերակի միջնադարյան ընդարձակ գրառումը՝ կազմված սրբի կյանքին, հրաշագործություններին և գերեզմանին վերաբերող պատմություններից, պահպանվել է ՄՄ 9861 ձեռագրում՝ գրված 1837 թ. Աստրախանում:

Գրիգոր Նարեկացու վարքի բանավոր տարբերակը ավելի տարածված էր Վասպուրականում, ուր գտնվում էր այն վանքը, որտեղ կրոնավոր է եղել Նարեկացին: Իր վախճանվելուց հետո այն, ի հիշատակ Նարեկացու, անվանվել է Նարեկավանք:

* ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի ասպիրանտ, devrikyan@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ 12 ապրիլի, 2023, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 29 հունիսի, 2023:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ (թեմայի ծածկագիր՝ 22YR-6B026):

Նարեկացին հռչակված է եղել ոչ միայն իր մոնոմենտալ «Մատեան ողբերգութեան» պոեմով, տաղերով ու գանձերով, այլև իր սրբակենցաղ և ճգնությունամբ վարած կյանքով:

Բնականաբար առավել մեծ հռչակ է ունեցել Նարեկացու գերեզմանը, որը գտնվել է Նարեկավանքում: Նրա հետ կապված են մի շարք հրաշագործություններ, երբ Սրբի բարեխոսությունն ապավինելով՝ մարդիկ դիմել են տարբեր խնդրանքերով: Այն խորհրդանշական ձևով ցույց է տալիս, որ սրբի կյանքը իր երկրային վախճանից հետո շարունակվել է ոչ միայն նրա գրական երկերով, այլև իր անվան հետ կապված հրաշքներով:

Գրիգոր Նարեկացու վարքի սքանչելագործություններով հարուստ դրվագներից է տեսիլում Տիրամորը Մանուկ Հիսուսին գրկած տեսնելը:

Տեսիլը պատմվել է նաև ընդհանուր վարքից դուրս՝ որպես առանձին պատմություն: Նարեկացու վարքի տարբեր դրվագներից՝ բոլորից շատ նկարագրվել է տեսիլը՝ թե՛ մանրանկարներում, թե՛ հնատիպ գրքերի փորագրանկարներում:

Ասվում է՝ Նարեկացու ճգնության քարայրը գտնվում էր Վանա ծովակի ափին, մի ժայռի քարայրում, որտեղ նա գիշեր-ցերեկ աղոթում էր՝ խնդրելով տեսնել Մանուկ Քրիստոսին: Ժողովրդական չափազանցություններին բնորոշ ձևով ասվում է, որ այսպես երկար տարիներ այնքան է ծնկաչոք աղոթում, որ ծնկած տեղի քարերը փոս են ընկնում: Աղոթքներին զուգահեռ նաև լաց է լինում՝ կժերով արտասուք թափելով²:

Մի անգամ գիշերով տեսնում է, որ Վանա ծովի վրա երկնքից լույս է կաթում, բարակ քամի է փչում և Տիրամայրը երևում է դիմացի կղզու վերևում՝ Մանուկ Հիսուսն իր գրկում: Նարեկացին ասում է. «Առ Տէր խոկիս, քանի որ ես իմ փափակին խասայ»: Տեսիլքը վերանում է, և կղզու անունը մնում է «Առտեր»³:

Տեսիլի մեկ այլ տարբերակում Նարեկացին ճգնության այրից իջնում և ծովի վրայով՝ իբրև ցամաքի, քայլելով ծնկում է ջրի վրա սուրբ Կույսի առաջ (հմմտ. Քրիստոսի քայլելը ջրերի վրա՝ Մատթ. Ժ. 25, Մարկոս 2. 48-49, Յովհ. 2. 19-20): Տիրամայրը Մանուկ Հիսուսին պարզելով Նարեկացուն ասում է. «Առ զՏէր քո, զոր խնդրէիր»⁴:

Հետևաբար, կղզու Առ Տէր անվանումն ունի երկու ստուգաբանություն: Առաջին՝ Նարեկացին տեսնելով Տիրամորը Մանուկ Հիսուսը գրկին, ասում է թե

² Ա. Սողաբեան, «Վանայ բանահյուսութիւնից», Ազգագրական հանդէս, գիրք XIX, № 1, 1910, Թիֆլիս, էջ 99:

³ Նույն տեղում:

⁴ Մկո, «Վանայ ծովի կղզիները», Արձագանք, № 20, 1883, էջ 313:

«Տե՛ր, առ հոգիս, որովհետև կատարվեց իմ ցանկությունը»: Երկրորդ՝ «Առ Տեր» անվանումը ծագել է Տիրամոր խոսքերից՝ «Առ Տիրոջը, ում խնդրում էիր տեսնել»:

Ավանդության գրավոր տարբերակում, սակայն, կղզու անունը՝ Առտեր, չի հիշատակվում: Նարեկացու միջնադարյան վարքում, որը կրել է ժողովրդական ավանդությունների ուժեղ ազդեցությունը, ասվում էր, որ Նարեկացին գնում է Ռշտունիք և յոթ տարի առանձնանում ու ճգնում է այն վանքի հանդեպ գտնվող այրում, որի վանահայրն էր Անանիա Նարեկացին: Մի օր տեսիլում երևում է Տիրամայրը և պատվիրում ուխտի գնալ Երուսաղեմ: Նարեկացին պատասխանում է, որ չի հավատա, որ նա Քրիստոսի մայրն է, մինչև չտեսնի նրան այնպես, ինչպես երեք մոգերը տեսան Սբ. Ծննդյան այրում՝ Մանկանը գրկին. «Եւ ի միւս օր առաւօտուն էջ տիրամայր Աստուածածինն անպատմելի փառօք ունելով ի գիրկն զմանկացեալն Աստուած: Եւ նա սկսաւ չոքել ի վերայ ծնկաց իւրոց և ասաց ողբալով՝ «Աչքն ծով...» մեղեդին ի պատիւ նմա: Եւ զի լոյս սաստիկ ծագեալ էր ի վերայ ծովուն և այրին, խօսեցաւ Աստուածածինն ընդ սրբոյն Գրիգորի և ասաց. Տաց քեզ շնորհս և իշխանութիւն առնել բազում սքանչելիս և հանել զդէս և բժշկել զամենայն խիտս ցաւոց ի մարդոց և յանասնոց. և որք ապաւինին ի քո բարեխօսութիւնն, ազատեսցին ի պարտոց իւրեանց, և որ ամուլ լինի կինն, քոյին խնդրուածովքն որդի ծընցի և ողորմութիւն գտցէ յԱստուծոյ. և այլ բազում նեղութեանց անդորրութիւն գտցեն»⁵: Ըստ հիշյալ վարքապատումի՝ այս տեսիլով են սկզբնավորվում Նարեկացու հրաշագործությունները:

Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» երկը միջնադարում տարբեր մեկնությունների է ենթարկվել, որոնցում բացատրվել է յուրաքանչյուր գլխի իմաստը, պարունակած հոգևոր խորհուրդը, ինչպես նաև առավել դյուրընկալելի և այլաբանական իմաստ ունեցող հատվածները: Այդ բացատրություններում «Մատեան»-ի երկու տողերը կապվում և բացատրվում են այս տեսիլով: Առաջինը՝ Իէ. գլխի «Առ այն, զոր տեսի աշաւք իսկ իմովք» տողն է⁶: Ինչպես գրում է Պողոս Խաչատրյանը. «Այս տողին Մատյանի մեկնիչները հատուկ ուշադրություն են դարձրել՝ շեշտելու համար, որ Նարեկացին սուրբ լինելով՝ «կենդանի հաղորդակցություն է ունեցել Աստծո հետ»: Հետագոտողը վկայակոչում է ՄՄ 5650 ձեռագիրը, որում Նարեկի միջնադարյան մեկնիչներից մեկը գրում է. «Ասեն, թէ սուրբս այս ետես զՔրիստոս դէմ յանդիման» (էջ 363բ)⁷:

Նման մեկնաբանությամբ ասվում է, որ համաձայն Մատյանի հիշյալ տողի,

⁵ Ա. Ղանալանյան, *Ավանդապատում*, Երևան, 1969, էջ 319, տե՛ս նաև ՄՄ 9861, քերթ 10ա-11ա:

⁶ Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԲ, Ժ դար՝ Գրիգոր Նարեկացի, Երևան, 2011, էջ 193:

⁷ Գրիգոր Նարեկացի, *Մատեան ողբերգութեան*, աշխտ. Պ. Խաչատրյանի, Երևան, 1986, էջ 180:

Նարեկացին ինքն է վկայում, որ Տիրամորը տեսել է իր իսկ աչքերով:

Երկրորդը՝ «Մեղեդի ծննդեան» տաղի

Աչքն ծո՛վ ի ծո՛վ ծիծաղախիտ ծաւալանայր յառաւօտուն՝

Երկու փայլակնաձեւ արեգական նման⁸

տողն է, որը մեկնաբանվում է հետևյալ ձևով. Նարեկացին առավոտյան աչքերը հառած Վանա ծովի ալիքներին՝ տեսնում է այս տեսիլը և ասում հիշյալ տողերը⁹:

Հայկական ձեռագրերի մանրանկարներում և հնատիպ գրքերի փորագրանկարներում կան պատկերներ, որոնք առաջին հայացքից կարելի է շփոթել Նարեկացու տեսիլի հետ, քանի որ Նարեկացու հետ պատկերված են նաև Տիրամայրը և Մանուկ Քրիստոս: Սակայն այդ պատկերներն ունեն տարբեր մեկնաբանություն: Այսպիսով, ելնելով դրանց ուսումնասիրությունից, Գրիգոր Նարեկացուն և Տիրամորը Մանկան հետ ներկայացնող նկարները պատկերագրական առումով կարող ենք բաժանել երեք խմբի:

Առաջին խումբն, իհարկե, հենց տեսիլը ներկայացնող նկարներն են: Դրանցում վարպետները ձգտել են պատկերել գրական երկում նկարագրված երկու կարևոր դրվագները: Այն է՝ երկնականմարում Աստվածային լույսով պարուրված Տիրամորը Մանկան հետ և Նարեկացուն՝ Վանա լճի համայնապատկերում:

Տպագիր հրատարակություններում առաջին հիշատակությունը այս տեսիլի մասին և բարձրակարգ մի փորագրանկար գտնում ենք Հակոբ պատրիարք Նալյանի՝ Նարեկացու Մատյանի մեկնության հրատարակության մեջ (1745): Մինչ Նալյանի գիրքը, հնատիպ այլ հրատարակություններում կան Նարեկացուն պատկերող փորագրանկարներ: Դրանք հիմնականում Սրբին ներկայացնում են իր խցում՝ աղոթքի պահին: Նաև որոշ պատկերներում Նարեկացու վրա իջնում է Աստծո լույսը՝ զորացնելով նրան: Ինչպես նշեցինք, սակայն, տեսիլը ներկայացնող առաջին նկարը հանդիպում ենք Հակոբ Նալյանի մոտ (նկ. 1)*:

Նալյանը առաջաբանում գրում է, որ Նարեկացուն «Երկու փայլակնաձեւ արեգակունքն երևեալք ի ծովական Վասպուրականի, որոց առ ի պատիւ երգեաց... քաղցրահնչին Աչքն ծով ի ծով»¹⁰: Իսկ Նարեկացու հետ կապված սքանչելիքների սքանչելին է համարում այս տեսիլը. «Իսկ սքանչելիքն սքանչելեաց

⁸ Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր և գանձեր, աշխատ. Ա. Քյոշեդյանի, Երևան, 1981, էջ 124:

⁹ Յակոբ պատրիարք Նալեան, Մեկնութիւն աղօթից եւ ներբողինաց սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ հրեշտակական վարդապետի, Կոստանդնուպոլիս, 1745, էջ 4:

* Հոդվածի նկարները տե՛ս ներդիրում:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 10:

էր զՔրիստոս հանդերձ մարբ Նորա տեսանելն դէմ յանդիման»¹¹:

Նարեկացու տեսիլը Նալյանը նկարագրում է հետևյալ ձևով, որը հարազատորեն արտահայտվել է և այս գրքի նկարում, ուստի Նալյանի գրածը և պատկերածը միասնություն են կազմում. «Մինչ կայրն ասի ի Նարեկայ վանքն, և խցնակն իւր դէպ առ ծովն Վասպուրականի, սրբուհի կոյսն և Քրիստոս մանկած և ի գրկին (որպէս և ինքն ցանկայր) երևեալ սրբոյս և մխիթարեցին յանտանելի ճգնութենէն, յորոյ տեսլեան վերա ասաց զմեղեդին. «Աչքն ծով ի ծով ծիծաղախիտ ծաւալանայր» և այլն, զի յարշալուսի առաւօտեան ժամուն մինչ արեւն ծագիւր, և ծովն ծփայր մեղմագոյն հողմով ի ճառագայթից լուսոյ Սուրբ Կուսին և Մանկանն Յիսուսի և ծովն ծիծաղախիտ ծաւալանայր, արգելով զճառագայթս արեգական, ետես զՄայրն Ամենօրհնեալ ի գրկին բարձեալ ունելով զՔրիստոս, յայնժամ տեսեալ սկսաւ եղանակել զմեղեդին քաղցրագոյն, որպէս արտօտիկն ի վերայ վարդին և ծագման արևուն»¹²:

Փորագրանկարն արված է բարձր վարպետությամբ և ներկայացնում է Գրիգոր Նարեկացու կյանքից հինգ դրվագ: Նկարի հիմնական մասը զբաղեցնում է տեսիլը: Կարծես ամպերից հյուսված ճոճաթռուի վրա նստած է Տիրամայրը՝ Մանուկը գրկին: Քրիստոս պատկերված է օրհնող Աջով: Տիրամոր և Մանկան հայացքներն ուղղված են դեպի Նարեկացին, և նրանց դեմքին ժպիտ է երևում: Լճի եզրին, ձեռքերն ի նշան հիացմունքի պարզած, ծնկի է եկել Նարեկացին: Փորագրիչ վարպետը փորձել է նրան անհատական դիմագծեր փոխանցել: Նարեկացու բերանից հնչում են նրա տաղի խոսքերը. «Երկու փայլակնաձև...»: Նկարի պատկերային լեզվով այն միտքն է հայտնվում, որ հիացած իր տեսածով, Նարեկացին Տիրամորն ու Մանկանը բնորոշում է որպես երկու փայլակնաձև արեգակներ: Հետաքրքիր է, որ փորագրանկարում, ինչպես Նալյանի մեկնության մեջ, բնորոշումը վերաբերում է Աստվածամորն ու Քրիստոսին, մինչդեռ Նարեկացու տաղում երկու փայլակնաձև արեգակները Մարիամի աչքերն են: Նույն կերպ, Մարիամի ծով աչքերի պատկերը վերաիմաստավորվել է որպես Վանա ծովի ծփանքների վրա նրա հայտնությունը:

Երկնքի երևացող լույսի միջից ցած է իջնում աղավնաձև Սուրբ Հոգին: Նրա մարմնի մի մասն է միայն պատկերված, մյուս մասը դեռ երկնքում է: Այսպիսի պատկերումը կատարվող իրադարձության ընթացքի մեջ լինելն է ցույց տալիս: Լճի հանդարտ ջրերն ու խաղաղ բնությունը ականատեսն են կատարվող հրաշքի: Տեսարանն առնված է օվալաձև շրջանակի մեջ, որի շուրջը շրա հրեշտակներ են:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 14:

¹² Նույն տեղում, էջ 790:

Տիրամոր՝ ծովի մակերևույթին իջնելը, ըստ երևույթին, կապվում է ավանդույթյան այն տարբերակի և վերջինիս պատկերային արտահայտություն հետ, որում ասվում է, թե ամից Նարեկացին ծովի վրայով գնում է դեպ Մանկանը գրկում պահող Տիրամայրը:

Ներքևում պատկերված շորս տեսարաններից առաջինը մակագրված է որպես «Ձձագան յարոյց»: Այս ավանդույթյան պատմության մեջ ասվում է, որ Նարեկավանքին մի քուրդ է տիրում, որը գյուղացի կանանցից մեկին մի հավ է տալիս, որ պահի: Հավը ճտեր է ունենում, և մի օր անձրևից վախեցած ճտերի հետ մտնում է պատին հենված երկանքի տակ: Չարի ազդմամբ քարն ընկնում է հավի ու ճտերի վրա: Գյուղացի կինը սատկած հավերին մաղի մեջ է դնում և ապավինելով Աստծո գործությանը, տանում է Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանի մոտ՝ մտքում շարունակելով աղոթելով Աստծուն և դիմելով ս. Գրիգորին: Մեկ ժամ անց «Ճտես զի հաւն գայր զրգրալով կենդանացեալ ձագերովն: Եւ հիացեալ, փառս ետ Աստծոյ և ձագայարոյց վարդապետին սրբոյն Գրիգորի»¹³:

Նույն պատկերում միաժամանակ ներկայացված է երկու դրվագ: Տեսնում ենք գյուղական հագուստով մի կնոջ, որը քարի տակից հանած անկենդան հավին դնում է մաղի մեջ, որպեսզի տանի Նարեկացու գերեզմանի մոտ: Եվ միևնույն ժամանակ նրա թիկունքում պատկերված է արդեն կենդանացած հավը, իր ճտերի հետ:

Երկրորդ դրվագը ներկայացնում է Նարեկացու կողմից աղավիններին հարույթուն տալը. «Ձաղանիս յարոյց»: Ասվում է, որ մի քանի շարախոսներ վատաբանում են Նարեկացուն, և իշխաններն ու եպիսկոպոսները մարդիկ են ուղարկում, որ նրան բռնեն, դատարան բերեն: Նարեկացին ընդունում է եկողներին և ճանապարհ ընկնելուց առաջ առաջարկում է ընթերել՝ երկու խորոված աղավիններով: Օրն ուրբաթ է լինում, և հյուրերը տեսնելով աղավիններն ասում են. «Վարդապետ, ո՞չ է օրս ուրբաթ»: Նարեկացին պատասխանում է. «Թողութիւն արարէք, եղբայրք, ես ոչ գիտացի թէ պահս է օրս այս»: Այնուհետև դիմելով տապակված աղավիններին ասում է. «Արիք, գնացէք ի տեղիս ձեր և յերամս, զի պահս է օրս այս»: Եվ բոլորի աչքի առաջ աղավինները հարույթուն են առնում ու թռչում: Եկածներն ապշում են, թողութիւն խնդրում և վերադառնալով պատմում են կատարվածն ու լռեցնում շարախոսներին՝ անվանելով սրբին երկրորդ խոսավորիչ և երկրորդ Սքանչելագործ¹⁴:

Փորագրանկարում տեսնում ենք սեղանի շուրջ նստած, ապշանքից բաց բե-

¹³ Յայսմաուրբ, Կ. Պոլիս, 1706, էջ 52Ի (520): Տե՛ս նաև Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, էջ 306:

¹⁴ ՄՄ 9861, էջ 18ա-18բ: Տե՛ս նաև Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, էջ 308-309:

րաններով և զարհուրանքից պարզված ձեռքերով երկու հյուրերին: Ի հակադրություն նրանց, Նարեկացին պատկերված է հանդարտ և հանգիստ: Նստածների գլխավերևում ճախրում են կենդանացած երկու աղավնիները և կարծես պատրաստվում են դուրս թռչել բաց պատուհանից:

Երրորդ դրվագի համար գրված է. «Ձաշակերտսն վարժէ»: Այստեղ ներկայացված է Նարեկացին որպես վարդապետ՝ աշակերտներին ուսուցանելիս:

Չորրորդ հատվածում գրված է. «Ձղիւահարն բժշկէ»: Ինչպես արդեն նշեցինք, Տիրամորը տեսնելուց հետո Նարեկացին շնորհ է ստանում հրաշքներ և բժշկություններ կատարելու:

Գեղարվեստական ավելի պարզ լուծումներով, սակայն նմանատիպ պատկերազրական կառուցվածքով փորագրանկար զետեղված է 1755 թ. Կ. Պոլսում հրատարակված «Գիրք աղօթից»-ում (նկ. 2): Այս նույն փորագրանկարը հանդիպում ենք «Գիրք աղօթից»-ի կոստանդնուպոլսյան նաև այլ հրատարակություններում (1763 և 1782 թթ.):

Այստեղ տեսնում ենք ծաղկազարդ կամարի տակ կանգնած Նարեկացուն, հավանաբար «Մատեան ողբերգութեան»-ը ձեռքին: Նրա կողքին դրված է Աստվածաշունչը: Կամարից վեր, նկարի աջ անկյունում, փոքր մի հատվածում զետեղվել է տեսիլը: Այնքան փոքր և անվարժ է այն պատկերված, որ տպավորություն է ստեղծվում, թե ավելացվել է փորագրանկարի պատրաստ լինելուց հետո, և դրա պատկերումը ի սկզբանե նախատեսված չի եղել: Ասվածի հավաստումն ենք համարում նաև այն, որ Նարեկացու հայացքն ուղղված չէ դեպի Տիրամայրն ու Մանուկը, այլ նա խորասուզված ընթերցում է իր ձեռքի գիրքը:

Նկարի ստորին երիզում նույն պատկերագրությունը արտացոլված են Նալյանի փորագրանկարի հիշյալ գրվագները, բացառությամբ՝ ձագահարույցի:

1801 թ. Վենետիկում Գաբրիել Ավետիքյանը հրատարակել է «Նարեկ աղօթից» գիրքը, որը Նալյանի գործից հետո Նարեկի երկրորդ ամբողջական և առավել ծավալուն մեկնությունն է: Նախաբանից հետո առաջին էջում տեսնում ենք Նարեկացու տեսիլը պատկերող չքնաղ մի փորագրանկար (նկ. 3):

Ինչպես Նալյանի, այնպես և Ավետիքյանի մեկնության հրատարակությունների մեջ Նարեկացին պատկերվել է հիշյալ տողի և վերջինիս վրա հիմնված մեկնաբանական ավանդույթի համեմատությամբ, ուր Տիրամայրը և Մանուկը դառնում են այն զույգ արեգակները, որոնց Սուրբը տեսավ իր իսկ աչքերով:

Ամպերի մեջ բազմած է Տիրամայրը՝ Մանուկը գրկին: Ի տարբերություն նախորդ պատկերների, այստեղ Նարեկացին ներկայացված է բարձր բլրակի վրա: Նրա ոտքերը գետնից կտրված են: Տպավորություն է, թե նա՝ փառավորված իր

տեսածից, ճախրում է օդում: Կերպարների դեմքերը մեղմ և նուրբ գծագրում ունեն: Փորագրանկարն արված է եվրոպական գեղագիտական ձևավորմամբ և ոճով: Նարեկացու վարքագրական պատմության մեջ նշվում էր, որ տեսիլը երևացել է քարայր-ձգնարանի մոտ, սակայն այստեղ, Նարեկացին կանգնած է մի փայտե տնակի մոտ, որին էլ հենված է նրա վարդապետական գավազանը: Նարեկացուց այն կողմ՝ հեռանկարում, տեսնում ենք գլուղական տներ և բլրից ներքև մի եկեղեցի: Փորագրանկարիչը հավանաբար Հայաստանում չլինելով և Վանա կղզիները չպատկերացնելով՝ Առտեր կղզին և Վանա լիճը պատկերելու համար օգտվել է իր շրջակա միջավայրից, այն է՝ Ս. Ղազար կղզուց և Ադրիատիկ ծովից: Նկարն ուշադիր դիտելիս ծովի ափին կարելի է տեսնել երկարավուն մի նավակ (միգուցե հենց Վենետիկին բնորոշ գոնգոլը):

Որպես նկարի մակագրություն ասվում է.

Արթնոյն Գրիգորի՝ ազդէ Տիրունի,
Մատչել յիւր ուղի՝ ի յԱռաւել կղզի¹⁵

Գրիգոր Նարեկացուն պատկերող մանրանկարները և հմայիլները ի մի են հավաքված Սեյրանուշ Մանուկյանի և Դավիթ Ղազարյանի «Գրիգոր Նարեկացին հայ ձեռագրական արվեստում» գրքում (2016 թ.)¹⁶: Դրանց քննությունը ցույց է տալիս, որ տեսիլը ներկայացնող մանրանկարները ժամանակագրորեն ստեղծվել են Նալյանի գրքից հետո:

Տեսիլի առաջին մանրանկարը գտնում ենք Վնտկ. 603 ձեռագրում (էջ 328, Կ. Պոլիս, 1762 թ.) (նկ. 4): Նարեկացին պատկերված է եկեղեցու ներսում, իսկ տեսիլը երևում է Վանա լճի վրա: Մանրանկարիչը դիմել է հետաքրքիր հնարքի՝ եկեղեցու մի պատի փոխարեն պատկերելով Վանա լիճը, որի արդյունքում ստեղծվել է տարածականություն և հեռանկար: Երեք կերպարներն էլ ունեն հայկական դիմագծեր: Ձևավորված ավանդույթի համաձայն՝ կարմիր վարագույրը ցույց է տալիս կատարվող իրադարձության կարևորությունը:

Ձեռագրերի լուսանցքներում և հմայիլներում տեսիլը պատկերվում է ամենապարզ ձևերով. ներկայացվում են ծնկի եկած Նարեկացին և ամպերի մեջ բազմած Տիրամայրը՝ Մանկան հետ (նկ. 5, 6, 7):

Պատկերագրական երկրորդ տիպի մանրանկարներում (հնատիպ գրքերում

¹⁵ Նարեկացին այստեղ «արթուն» է անվանվում, որովհետև Գրիգոր բառի հունարեն համարժեքը ծագում է գրիգորեոն (γρηγορέω)՝ «արթուն լինել» բայից: Նույն ձևով էր բնորոշվում նաև Գրիգոր Լուսավորիչը:

¹⁶ Ս. Մանուկյան, Գ. Ղազարյան, Գրիգոր Նարեկացին հայ ձեռագրական արվեստում, Երևան, 2016:

այս պատկերազրույթյամբ փորագրանկարներ չկան) ներկայացված է Տիրամայրը գահին բազմած և Մանուկը գրկին: Նրանց առջև ծնկի է եկած Նարեկացին՝ ձեռքի գիրքը Տիրամորը մեկնելով: Որպես օրինակ կարող ենք նշել ՄՄ 5650 ձեռագրի (ԺՅ. դ.) 1բ էջի մանրանկարը (նկ. 8): Այսպիսի պատկերազրույթյան մասին արվեստաբան Սեյրանուշ Մանուկյանը գրում է. «Մանրանկարը Գրիգոր Նարեկացուն ներկայացնում է նորովի, որպես պոետի՝ Տիրամոր առջև ծնրադիր, գիրքը նվիրաբերելիս: Նկարի պատկերազրույթունը գալիս է միջնադարյան և՛ արևելքում և՛ արևմուտքում տարածված «գոնատորական դիմանկարներից»: Այդպիսի պատկերներում կայսրերը, կայսրուհիներն, իշխանները կամ պատվիրատուները ներկայացվում էին իրենց աստվածահաճո գործունեության պտուղը Քրիստոսին կամ Տիրամորը նվիրաբերելիս: Եվ այս պատկերում ներկայացված է Նարեկացին իր «Մատյանը» Աստվածածնին ընծայելիս»¹⁷:

Պատկերազրական նման ձևը, որ տեղ չի գտել տպագիր հրատարակություններում, կարծում ենք՝ բացատրվում է ոչ միայն այն հանգամանքով, որ իր ըմբռնմամբ և պատկերի կառուցվածքով հասկանալի է դառնում միջնադարյան աշխարհայեցողության շրջանակում, այլև հետևյալ տեխնիկական պատճառով: Այս շրջանի գիրքը միջնադարյան ըմբռնմամբ հովանավոր չի ունեցել և չի տրվել պատվիրատուին, այլ տպագրվել է բազմաթիվ օրինակներով: Նոր շրջանի բաբերարը հապես տարբերվել է միջնադարյան պատվիրատուից:

Մանրանկարում Տիրամայրը Մանկան հետ զբաղեցնում է պատկերի հիմնական տարածքը, իսկ Նարեկացին ներկայացված է անկյունում, սեփական շրջանակ-տաճարիկի մեջ: Ս. Մանուկյանը նշում է, որ այդկերպ շեշտվում է պոետի՝ նվաստ երկրավոր լինելու գաղափարը: Այդպիսով Նարեկացու կերպարը որոշ չափով ստացել է ինքնուրույն բնույթ, որոշակիացվել է նրա գտնվելու վայրը՝ տաճարը: Նաև շեշտվել է երկու կերպարների ներկայության հարթության տարբերությունը. երկինքը Տիրամոր համար, տաճարը՝ Նարեկացու¹⁸:

Պատկերազրական նմանատիպ ձևն ենք գտնում նաև ՄՄ 5087 ձեռագրի (1694 թ., Կտուց անապատ) 6բ էջի մանրանկարում (նկ. 9): Այստեղ, սակայն երեք կերպարներն էլ գտնվում են տաճարիկի ներքո: Տիրամոր համեմատ, Նարեկացին չափերով բավականին փոքր է պատկերված՝ պարզ մահկանացու լինելու համար:

Վերջապես պատկերազրական երրորդ խումբը, որը ներկայացնում է Նարեկացուն և Տիրամորը Մանկան հետ մի տեսարանում, ունի հետևյալ կառուցվածքը: Պատկերվում է Նարեկացին եկեղեցու խորանի առջև ծնկի եկած, խորանում

¹⁷ Ս. Մանուկյան, Գ. Ղազարյան, Գրիգոր Նարեկացին հայ ձեռագրական արվեստում, էջ 10-11:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 11:

գրված է Աստվածածնի և Մանուկ Քրիստոսի սրբանկարը: Հայտնի է, որ ավանդույթի համաձայն, հայկական եկեղեցիների ավագ խորանում գրվում է Տիրամորը Մանկան հետ ներկայացնող սրբանկար:

Սակայն, դժվար է ասել, թե ինչն է հիմք հանդիսացել նկարիչների համար ստեղծելու այս տեսարանը: Եթե ենթադրենք, որ պարզապես փորձել են ներկայացնել սուրբ Գրիգորին եկեղեցում՝ աղոթքի պահին, ապա հարց է առաջանում, թե ինչո՞ւ չեն հանդիպում այլ սրբերի նմանատիպ պատկերներ: Հավանաբար նրա վարքի որևէ ժողովրդապատում ավանդույթյան մեջ կա մի գրվագ՝ կապված խորանի առջև աղոթքի հետ: Նաև կարող ենք ենթադրել, որ նկարիչները ոչ թե պարզապես աղոթք են պատկերել, այլ այս կերպ ներկայացրել են Նարեկացու աղաչանքները առ Աստված՝ տեսնելու Մանուկ Քրիստոսին: Եթե հիմնվենք այս տարբերակի վրա, կարող ենք ասել, որ այս տեսարանը բուն տեսիլին նախորդող իրադարձությունն է:

Այնուամենայնիվ, կարող ենք փաստել, որ պատկերագրությունը, հատկապես մանրանկարներում, մեծ թիվ է կազմում: Ի օգուտ այս տարբերակի է խոսում Վենետիկում պահվող վերողիտարկված ձեռագիրը: Այդ ձեռագրի սկզբում՝ երկրորդ էջում, նկարված է Նարեկացին խորանի՝ Տիրամոր պատկերի առջև աղոթելիս (նկ. 10): Իսկ ինչպես վերևում արդեն նշեցինք, այդ ձեռագրի 328 էջում տեսիլի մանրանկարն է:

Այս տեսարանով փորագրանկարի հանդիպում ենք նաև 1763 թ. Վենետիկում տպագրված «Բանք աղօթից»-ում (էջ 122) (նկ. 11):

Նկարն աչքի է ընկնում հրեշտակների և առյուծների անսովոր քանակով: Սակայն այս շրջանի եվրոպական շատ փորագրանկարներում ենք տեսնում առյուծներ. դրանք ասես պահապանի դեր են կատարում: Աստիճաններից վեր, օվալաձև շրջանակի մեջ, Խանդավառանք պատկերագրական ձևով Տիրամայրն ու Մանուկն են պատկերված: Խանդավառանքին բնորոշ ջերմություն և հոգատարություն ենք տեսնում Տիրամոր դեմքին: Նարեկացին ծնկի է եկած սրբանկարի առջև՝ ձեռքերը աղոթական դիրքով:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Նարեկացու տեսիլի պատկերումը բնորոշ օրինակ է համադրական վերլուծության՝ հիմնավորված գրողի ստեղծագործությունների և կենսագրական տարբեր գրվագների ու վերջիններիս պատկերային արտահայտությունների վրա:

Այս պատկերագրության համեմատությունը դրա ստեղծման համար բնագրային սկզբնաղբյուր ծառայած պատմության հետ, օգնում է պարզել մի շարք նմանություններ, որոնք հաճախ ոչ թե նկարիչների ստեղծագործական երևակայության արդյունքն են, այլ տեսիլի պատմության մեջ նկարագրված սյուժետային մանրամասներ:

Համեմատելով նալյանի և Ավետիքյանի հրատարակությունների փորագրանկարները, տեսանք, որ առաջինը բնորոշ արտահայտությունն է Վանա լճի տեղային միջավայրի, իսկ երկրորդում՝ Վանա լճի և կղզու պատկերում արտացոլվել է վենետիկյան միջավայրը՝ Ադրիատիկ ծովով:

SHOGHAKAT DEVRIKYAN

ICONOGRAPHY OF GRIGOR NAREKATS'I'S VISION
(From Miniatures to Engravings of Mekhitarists' Publications)

Key words: Grigor Narekats'i, The *Book of Lamentation*, vision, Armenian miniatures, engravings in old-printed books, Mekhitarist Congregation.

One of the most remarkable episodes of the *Vita* of Grigor Narekats'i is the legend that one day during a self-forgetful prayer Narekats'i saw in a vision the Holy Lady holding the Christ Child in her arms.

This vision is supported by some lines from his works and, among the images related to him, is also illustrated more than any other both in Armenian manuscripts and in the engravings of old-printed books.

In medieval folk thinking, this vision and its illustrations became the culmination of Narekats'i's life and spiritual activity and are evaluated as an equivalent of the author's most famous work.

The article shows the gradual development of this iconographic form from marginal and page miniatures of manuscripts to engravings of printed versions of the *Book of Lamentation*.

ШОГАКАТ ДЕВРИКЯН

ИКОНОГРАФИЯ ВИДЕНИЯ ГРИГОРА НАРЕКАЦИ
(от миниатюр до гравюр изданий Мхитаристов)

Ключевые слова: Григор Нарекаци, «Книга скорбных песнопений», видение, Армянские миниатюры, гравюры старопечатных книг, Конгрегация Мхитаристов.

Один из ярких эпизодов жития Святого Григора Нарекаци – история о том, как во время самозабвенной молитвы ему явилась Пресвятая Богородица с Младенцем Иисусом на руках. Как подтверждение исторической достовернос-

ти данного видения в житии святого приводились различные строки из его сочинений.

В ряду миниатюр, изображающих Нарекаци, данное видение – самое распространенное как в армянских рукописях, так и в гравюрах старопечатных книг.

Это видение и его иллюстрации в средневековом народном мышлении становятся высшей точкой жизни и духовной деятельности Нарекаци и оцениваются наравне со знаменитой поэмой автора.

В статье показано постепенное развитие иконографической формы иллюстраций видения Нарекаци, начиная с маргинальных и лицевых миниатюр армянских рукописей до гравюр печатных изданий «Книги скорбных песнопений».